

Olexander GONCHAROV
Kyiv

**NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE
IN RESEARCHES OF SCHOLARS
OF THE HISTORICAL FACULTY
OF KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY**

Article shows contribution of scholars of the Historical faculty of Kyiv national Taras Shevchenko university to the research of the process of forming of ethnic structure of population of Ukraine, development of the relations between nations, history, culture and way of life of national minorities in Ukraine.

Олександр ГОНЧАРОВ
Київ

**НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Проблема міжетнічних взаємин завжди була і залишається актуальною для українського суспільства. На українських етнічних землях з різних часів серед українців мешкають представники й інших народів. Так, за даними перепису населення 2001 року в Україні, крім її корінних жителів – українців, проживають представники 130 національностей та народностей інших державних формувань, що становить 22,2% (10,7 млн. чол.) усього населення країни¹. І хоч від часу попереднього перепису кількість неукраїнців зменшилась на 5,1 % (у 1989 році вони становили 27,3 %)², їх роль в етнічній структурі сучасної України, внесок у розвиток продуктивних сил, вітчизняної науки і культури залишаються вагомими. Водночас є соціальні й культурні проблеми, що їх переживають компактні меншини на території України, гострими залишаються проблеми депортованих народів тощо. Важливо зазначити, що сучасна етнонаціональна структура українського суспільства характеризується зростанням національної самосвідомості представників різних етносів, які населяють Україну, та їх прагненням зберегти свою ідентичність. А це, в свою чергу, може створювати певні проблемні ситуації як всередині держави, так і у взаєминах України з сусідами³. Тому для удосконалення та підвищення ефективності державної етнонаціональної політики, необхідно досліджувати весь комплекс проблем, пов'язаних з національними меншинами.

Зусиллями науковців створена досить багата документальна, наукова, науково-популярна, навчальна, публіцистична та інша література про національні меншини України. Вагомий внесок у дослідження загальних і окремих питань історії та правового статусу національних меншин зробили вчені інститутів Національної Академії наук України, вищих навчальних закладів. Працюють у цьому напрямку й науковці історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Слід зазначити, що протягом усього періоду існування радянської влади в Україні не тільки представники титульної нації, а й багато інших національностей, котрі проживали на українських теренах, не знали своєї справжньої історії. Чимало сторінок життя національних груп протягом багатьох десятиліть спотворювалися, фальсифікувалися або замовчувалися. Ідеологічний тиск державного апарату, панування історико-партійних підходів в історичній науці позначилися і в науковій роботі вчених університету. Для праць радянського періоду характерне трактування етнічних процесів, які відбувалися в Україні, виключно з позицій гасел КПРС про “всебічний розквіт і неухильне зближення всіх націй і народностей Радянської держави”.

Серед праць цього періоду слід виокремити узагальнюючі дослідження з проблем етнічного складу та міжетнічних взаємин в Україні члена-кореспондента НАН України професора В.І. Наулка. Як науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського, в 60-ті роки він опублікував ряд праць, присвячених історико-географічному аналізу формування етнічного складу населення України, змін в чисельності і географічному розселенні народів на території УРСР. Дослідник склав серію карт і провів розрахунки, що показують динаміку чисельності народів в Україні, починаючи з кінця ХІХ століття⁴. Працюючи на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка в 1971 – 1991 рр., вчений продовжив дослідження розвитку міжетнічних зв'язків в Україні у 70-ті роки минулого століття і видав монографію, присвячену цим проблемам⁵. У ній розглянуто формування етнічного складу населення України, проаналізовано процеси етнічного розвитку в республіці, міжетнічні взаємини у сфері традиційно-побутової культури. В.І. Наулко був також одним із авторів навчального посібника з етнографії України⁶. В 1990-ті роки, працюючи в інших навчальних закладах та наукових установах, вчений опублікував низку наукових статей та узагальнюючих праць з питань етнічного складу населення України⁷.

З проголошенням суверенітету, а згодом – державної незалежності, демократизацією суспільного життя, створено сприятливі умови для наукового і об'єктивного висвітлення усіх аспектів історії як українського народу, так і етнічних груп, які проживають на теренах України. На якісно новий рівень вийшла й науково-дослідна та викладацька діяльність вчених історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Національне питання в Україні як на сучасному етапі, так і в історичній ретроспективі активно досліджують співробітники кафедри історії для гуманітарних факультетів. Принципово новим явищем історико-етнологічних досліджень в умовах незалежної України стало звернення до досвіду розв'язання національного питання в умовах української революції, утворення УНР та ЗУНР, політики Центральної Ради, уряду гетьмана П. Скоропадського, Директорії⁸. Активно працює в цьому напрямку професор кафедри, головний редактор “Історичного журналу” В.І. Гусєв. Він акцентує увагу на проблемі національних меншин у планах розбудови Української держави, на демократизації міжнаціональних відносин, значенні закону Центральної Ради “Про персонально-національну автономію” тощо⁹. Дослідник також вивчає питання виникнення і поширення бундівського руху в Україні¹⁰, висвітлює соціальне та економічне становище єврейської меншини в першій половині 20-х років ХХ століття¹¹.

З 1994 р. на кафедрі історії для гуманітарних факультетів розроблялася тема “Міжнаціональні відносини в Україні (1980 – 1990-ті рр.)”. Результатом досліджень цієї теми стали публікації та виступи на наукових конференціях викладачів кафедри В.П. Шевчука, В.П. Рябцева, В.І. Гусєва, Т.О. Мандебури, А.Ф. Мінгазутдінова, О.П. Мельничука, В.П. Капелюшного та В.І. Полохала¹². У 90-ті роки вийшли праці в яких йшлося про різні аспекти національного життя в Україні ХХ ст. Так, професор А.Ф. Мінгазутдінов, досліджуючи історію Великої Вітчизняної війни та участь у ній українського народу, висвітлив і становище єврейського населення України в цей період¹³. Він також дослідив національний склад населення України в 70 – 80-ті роки минулого століття¹⁴. Проблеми національних меншин у планах розбудови української держави присвятили свою статтю професор В.І. Гусєв, доценти В.П. Дрожжин та Г.І. Ігнатченко¹⁵.

Значну увагу національному питанню, історії національних меншин приділяють науковці кафедри давньої та нової історії України. Так, декан історичного факультету, завідувач кафедри професор В.Ф. Колесник є одним з авторів монографії “Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900 – 1907” (К., 1998. – 184 с.), в якій досліджується утворення та еволюція українських

політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ століття, їхні програмні вимоги і завдання з національного питання, зокрема й щодо становища національних меншин в Українській державі. Наводяться приклади співпраці українських партій та їх місцевих осередків з БУНДом в пропаганді та відстоюванні програмних вимог, в конкретних політичних акціях¹⁶. Професор кафедри, директор Центру українознавства Київського національного університету В.І. Сергійчук, досліджуючи широкий спектр проблем історії України, низку книг присвятив трагічним подіям в історії національних меншин України: німецької, єврейської, польської. У праці “Німці в Україні”¹⁷ йдеться про історію розселення німців в Україні, простежується процес поширення цього етносу в різних районах держави, аналізуються його досягнення в господарстві та культурі. Звернуто увагу також на трагічні сторінки історії німців в Україні.

Дослідник приділяє багато уваги одному з найбільш заплутаних, а часом і спекулятивних питань в історіографії – так званому українському антисемітизму і єврейським погромам в добу Української революції, інсинуаціям навколо імені С. Петлюри. Ідеологи більшовизму, намагаючись скомпрометувати український визвольний рух так його провідників, всіляко захочували тенденційні публікації як в СРСР, так і за рубезем¹⁸. Проголошення України незалежною державою, демократизація суспільного життя, розширення доступу до архівних матеріалів, що зберігалися у “спецхранах”, уможливило об’єктивне і незаангажоване висвітлення трагічних подій, які сталися в період національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 років. Оприлюднені В.І. Сергійчуком раніше невідомі документи показують сутність проблеми єврейських погромів в Україні, інколи зовсім змінюють погляд на події, змушують піддавати сумнівам усталені стереотипи, доводять неправочинність перекладання повної відповідальності на С.Петлюру за погроми, показують заходи, які здійснював він особисто і уряд Української Народної Республіки, щоб запобігти цим страхітливим явищам¹⁹. У великій документальній праці “Погроми в Україні”²⁰ автор розширив рамки дослідження, вважаючи (й підкріплюючи це архівними документами), що погроми 1919 – 1920 років визрівали вже з початку Першої світової війни, і їх готували зовнішні сили.

В.І. Сергійчук досліджує також проблему польсько-українських взаємин у 1939 – 1947 роках. Це, зокрема, дослідження, присвячені трагічній сторінці в історії поляків України – примусовому їх виселенню із західноукраїнських земель комуністичними режимами СРСР та повоєнної Польщі²¹. Частина документальних праць розповідають про причини і перебіг польсько-українського збройного конфлікту на Волині у роки Другої світової війни²². Залучивши до наукового обігу численні матеріали, у тому числі з колишніх таємних архівів, автор приходять до висновку, що протистояння обох народів виникло, насамперед, через те, що польська політична еліта не сприймала прагнень українців творити власну державність на споконвічній українській землі. В складній і трагічній ситуації поляки Волині в роки Другої світової війни опинилися насамперед з вини свого уряду, який, не рахуючись з прагненням корінного тут українського народу до створення власної державності, віддав наказ боротися за відновлення на цих теренах Речі Посполитої в довоєнних кордонах. Підштовхуваний гітлерівцями і радянськими партизанами збройний конфлікт призвів до великих жертв обох народів.

Питання початкового етапу Другої світової війни, польсько-радянського конфлікту 1939 року, українсько-польського протистояння на теренах Західної України під час війни активно досліджують також науковці кафедри історії слов’ян – доценти А.О. Руккас та І.І. Ільюшин²³.

Значну увагу проблемам історії, традиційної культури та побуту національних меншин приділяє кафедра етнології та краєзнавства, створена в червні 1995 р. З перших років існування її працівники дбали про розгортання наукових контактів із зарубіжними вченими для спільних досліджень. З цією метою було організовано і проведено чотири міжнародні конференції, дві з яких були присвячені проблемам національних меншин.

Кафедра видає також періодичний науковий збірник “Етнічна історія народів Європи” (К., 1999 – 2004, № 1 – 17), засновником і відповідальним редактором якого є професор В.К. Борисенко, відповідальним секретарем доцент В.В. Пилипенко. Вже один з трьох перших наукових збірників, опублікованих за матеріалами Міжнародної етнологічної конференції молодих вчених “Етнічна історія народів Європи” (Київ, квітень 1999 р.), організованої і проведеної кафедрою на історичному факультеті, був присвячений національним меншинам²⁴. В ньому опубліковано 17 статей учасників конференції з питань історії та культури національних меншин в Україні, а також 13 статей з етноархеології.

У 2004 р. за матеріалами міжнародної конференції, проведеної на історичному факультеті за участю кафедри етнології та краєзнавства, викладачів географічного факультету та Асоціації німців України, при фінансовій підтримці Гете-Інституту в Києві був надрукований спеціальний випуск “Етнічної історії народів Європи”: “Німці в етнокультурному просторі України”²⁵. Збірник містить 28 наукових статей, які розкривають різні аспекти історії та культури німецької меншини в Україні. З них 4 належать викладачам та аспірантам історичного факультету. Це публікації доцентів О.Г. Сокирка²⁶, С.П. Стельмаха²⁷, доцента Г.П. Савченка та аспірантки Н. Кришиної²⁸, аспіранта І. Іванькова²⁹. Наукові статті, присвячені національним меншинам в Україні, опубліковані і в інших випусках збірника “Етнічна історія народів Європи”. Практично майже у кожному з них міститься в середньому від 3 до 5 статей з цієї тематики. Усього ж в 17-ти випусках вміщено близько ста таких статей.

Традиційну культуру і побут українців та представників національних меншин, котрі проживають в Україні, досліджує перша завідувачка кафедри професор В.К. Борисенко. Цим проблемам була присвячена її кандидатська дисертація “Взаємозв’язки в традиційній культурі та побуті українців і поляків Поділля в кінці XIX – початку XX ст.” (1974). Дослідниця опублікувала також праці про весільну обрядовість болгар, греків, росіян³⁰. У кількох статтях В.К. Борисенко розглядає проблеми сучасного міфотворення навколо етнічних процесів в Україні³¹.

Доцент М.В. Гримич, котра очолює кафедру етнології та краєзнавства з 2002 р., працює над теоретичною розробкою питань етнічних процесів, міжетнічної комунікації та конфліктології³².

Проблеми національних меншин в Україні досліджуються в публікаціях доцента М.М. Хоменка, здійснених в рамках комплексної теми “Міжнаціональні відносини в Україні”. Він, зокрема, дослідив основні напрями відродження культур національних меншин України у першій половині 90-х років минулого століття, розкрив процес структуралізації їх культурного життя, проаналізував багатогранну діяльність у цій галузі національно-культурних товариств³³.

Докторант кафедри І. Пономарьова досліджує етнічну історію греків Приазов’я³⁴. Азербайджанську меншину в Україні вивчає аспірантка М. Алієва.

Кафедра етнології та краєзнавства також здійснює етнографічні експедиції в різні регіони України. Дві з них працювали в Автономній Республіці Крим під керівництвом доцента М.В. Гримич і вивчали етнічну культуру народів, які там проживають. Перша експедиція до Криму відбулася у червні 2001 року. Базою експедиції був Оздоровчо-спортивний комплекс університету, звідки дослідники здійснювали радіальне обстеження південно-західного регіону Криму, зокрема Бахчисарайського та Сакського районів АР Крим. На основі матеріалів, зібраних під час експедиції, сформовано окремий фонд при фольклорно-етнографічному архіві кафедри етнології та краєзнавства. Результати наукових досліджень представлені в окремому випуску університетського збірника наукових праць³⁵. У статті М.В. Гримич подано широкий матеріал за фрагментами спогадів респондентів (кримських татар) про господарську діяльність, усну історію, звичаєве право, обрядову культуру та вірування³⁶. Питанням релігії і релігійності кримських татар, усної історії кримськотатарського народу XX століття присвячені статті доцентів кафедри М.М. Хоменка та О.П. Гончарова³⁷. Доцент К.О. Третяк досліджував сучасний стан відродження сакрального зодчества кримських татар³⁸. Відродження ювелірного мистецтва вивчав доцент В.В. Пилипенко³⁹. Про сучасні поховальні обряди кримських татар йдеться у публікації асистента кафедри Н.О. Розинки⁴⁰. У збірнику також вміщена стаття стажера кафедри М. Умебаясі (Японія) з проблем вивчення українського та кримськотатарського національних рухів в японській історіографічній традиції⁴¹.

Друга експедиція до Криму відбулася у червні 2003 року. Було розширено територію обстеження за рахунок долучення нових районів АР Крим, детально обстежено один населений пункт (с. Вікторівка), де кримські татари проживають компактно, досліджувалось естонське населення с. Берегове тощо. За результатами експедиції істотно поповнено архівний фонд кафедри, опубліковані праці⁴².

Окремі питання, так чи інакше пов’язані з історією національних меншин, досліджують також науковці інших кафедр факультету. Викладачі кафедри новітньої історії України опублікували наукові статті, присвячені русифікаторській політиці царизму в Україні на початку XX ст.⁴³, польським військовим формуванням і їхньому впливу на український рух в російській

армії в березні – травні 1917 року⁴⁴, трагічним подіям історії єврейського народу тощо⁴⁵. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX століття) розглядається у навчальному посібнику завідувача кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки професора М.Г. Щербака⁴⁶, етнічні українські землі першої половини 1950-х рр. в державній політиці СРСР і Польщі – в публікації доцента Ю.М. Сороки⁴⁷.

Свій внесок у дослідження проблем міжетнічних взаємин робить також кафедра української історії та етнополітики. У 1998 – 2000 рр. кафедра була базовою у розробці двох тем: “Етнополітичні виміри української історії” й “Історичні та етнічні засади розвитку української нації в XX ст.” У 2001 – 2002 рр. кафедра працювала над загальнофакультетською темою “Історія формування і розвитку української державності”, зокрема над підрозділом “Етнонаціональні та етнополітичні чинники української державності. 20-ті – 30-ті рр. XX ст.”. Викладачі кафедри, крім публікацій багатьох брошур і статей, взяли участь у підготовці монографій і посібників⁴⁸.

Обсяг статті не дозволяє згадати всі наукові праці викладачів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка з розглянутої тематики. Проте й здійснений нами короткий історіографічний огляд дає підстави твердити, що науковці зробили помітний внесок у дослідження національних меншин України. Різні аспекти проблем, безпосередньо чи опосередковано пов’язані з національними меншинами як на сучасному етапі, так і в історичній ретроспективі, вивчають науковці практично всіх кафедр факультету. Вчені дослідили формування етнічного складу населення України, проаналізували процеси етнічного розвитку за минулі століття тощо.

Найбільш плідним і результативним у дослідженні національних меншин було останнє десятиліття. Новим явищем в історико-етнологічних дослідженнях стало звернення до досвіду розв’язання національного питання в часи діяльності Центральної Ради, уряду гетьмана П. Скоропадського та Директорії. Цілу низку праць присвячено трагічним подіям в історії національних меншин, які фальсифікувалися або замовчувалися радянською історіографією. Розпочались дослідження традиційної культури та побуту, усної історії народів, котрі проживають в Україні, теоретична розробка питань етнічних процесів, міжетнічної комунікації та конфліктології.

Праці вчених Київського національного університету імені Тараса Шевченка у галузі національних меншин разом з дослідженнями науковців інших навчальних закладів та наукових установ сприятимуть удосконаленню й підвищенню ефективності державної етнонаціональної політики, створенню в Україні сприятливих умов для всебічного розвитку всіх етнічних спільнот, що є неодмінною ознакою демократичного суспільства.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення. – 2001р. – К., 2003. – С. 8.

² Національний склад населення України (За даними Всесоюзного перепису населення). – Ч. 1. – К., 1991. – С.4–6.

³ Див.: Курас І. Проблемні питання розвитку відносин із сусідніми країнами в контексті державної політики України щодо національних меншин // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С.4–14.

⁴ Наулко В.І. Етнічний склад населення УРСР. Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965. – 136 с. Його ж. Карта сучасного етнічного складу УРСР. – К., 1966. – 136 с.

⁵ Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк. – К., 1975. – 276 с.

⁶ Наулко В.І. Етнічний склад населення України // Культура і побут населення України: Навч. посібник. – К., 1991; 2-е вид., доп. та перероб. – К., 1993 (С. 32–44). – 288 с.

⁷ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–68; Наулко В. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 7–11. Його ж. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – 80 с. та ін.

⁸ Рафальський О.О. Національні меншини у 20 столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 303.

- ⁹ Гусев В.І. Проблеми національних меншин у планах розбудови Української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії) // Розбудова держави. – 1993. – № 12. – С. 27 – 30; Гусев В.І., Калакура О.Я. Національні меншини в контексті соборності України (1917 – 1921 рр.) // Проблеми соборності України в ХХ столітті. – К., 1994. – С.76–82; Гусев В.І. Закон Центральної Ради “Про персонально-національну автономію”: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки ІПіЕНД. – Вип.8. – К., 1999 та ін.
- ¹⁰ Гусев В.І., Левітас Ф.Л. Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець ХІХ ст. – 1921 р.). – К., 1995; Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, євсекція КП(б)У: місце в політичному житті України (1917 – 1921 рр.) – К., 1996. – 132 с. та ін.
- ¹¹ Гусев В.І., Пилипчук О.Г. Україна першої половини 20-х років ХХ століття: мачуха чи земля обітована для євреїв. – К., 1997. – 35 с.
- ¹² Див.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д.Казмирчука. – К., 2004. – С. 75.
- ¹³ Мінгазутдінов А.Ф. Трагедия Бабьего Яра: история и современность // Материалы Запорожских еврейских чтений. – Запорожье, 1999. – С. 132–138.
- ¹⁴ Мінгазутдінов А.Ф. Національний склад населення України: чисельність, розселення (70 – 80-ті роки // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – К., 1996. – № 34. – С. 100–105.
- ¹⁵ Гусев В.І., Дрожжин В.П., Ігнатченко Г.І. Національні меншини в планах розбудови незалежної української держави // Вісник Київського університету. Історія. – К., 1998. – № 39. – С. 65–68.
- ¹⁶ Колесник В.Ф., Рафальський О.О., Тимошенко О.П. Шляхом національного відродження: Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини 1900 – 1907. – К., 1998. – С.134, 173–175, 212, 215 та ін.
- ¹⁷ Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – 64 с.
- ¹⁸ Див.: Рафальський О.О. Національні меншини у 20 столітті...; С.Литвин. Погромник чи захисник євреїв: найсуперечливіша проблема петлюріани в українській історіографії // Етнічна історія народів Європи (далі ЕІНЄ) – Вип. 4. – К., 2004. – С. 23–29.
- ¹⁹ Сергійчук В.І. Уся правда про єврейські погроми. – К., 1996. – С. 5.; Див. також: Сергійчук В. Національний міф про Петлюру в світлі нових документів // 70-річчя паризької трагедії 1926 – 1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри / Упоряд.: В.Михальчук і Д.Степовик. – К., 1997. – С. 41–48. Його ж. Симон Петлюра і єврейство. – К., 1999; Симон Петлюра. Статті, листи, документи // Упорядник В. Сергійчук. – Т. 3. – К., 1999. – 606 с та ін.
- ²⁰ Сергійчук В.І. Погроми в Україні: 1914 – 1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. – К., 1998. – 576 с.
- ²¹ Сергійчук В.І. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. – К., 1999. – 191 с.
- ²² Сергійчук В.І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998.; Його ж. Правда про “золотий” вересень 1939-го. – К., 1999. Його ж. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2003. – 140 с. Його ж. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003. – 576 с. та ін.
- ²³ Див.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення... – С. 93.
- ²⁴ Див.: Національні меншини // ЕІНЄ. – Вип. 1. – К., 1999. – 148 с.
- ²⁵ Німці в етнокультурному просторі України // ЕІНЄ. – Вип.16. – К., 2004. – 176 с.
- ²⁶ Сокирко О. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини // Там само. – С. 141–147.
- ²⁷ Стельмах С. Вчені Київського університету в німецьких університетах // Там само. – С. 148–152.
- ²⁸ Кришина Н, Савченко Г. Діяльність німецьких економічних організацій в Україні у 1918 році // Там само. – С. 73–77.

- ²⁹ Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932 – 1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини) // Там само. – С. 60–66.
- ³⁰ Борисенко В.К. Нова весільна обрядовість в сучасному селі. – К., 1979. – 133 с. Її ж. Традиційне весілля греків Приазов'я // Під одним небом. – К., 1999. – С. 69–79.
- ³¹ Борисенко В. Політична міфологізація проблем дерусифікації в Україні // ЕІНЄ. – Вип.11. – К., 2001. – С.4–11; Міф про поліетнічність України // Пам'ять століть. – К., 2002. – № 1. – С. 3–7.
- ³² Гримич М. Типологія етнічних процесів (комунікативна методика) // ЕІНЄ. – Вип.1. – К., 1999. – С. 15–19. Її ж. Міжетнічні контакти в Галичині в сфері звичаєвого права // Там само. – Вип.5. – К., 2000. – С. 81–87.
- ³³ Хоменко М.М. Відродження культур національних меншин сучасної України (1991 – 1996) // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 1997. – Вип. 36. – С. 82 – 90.
- ³⁴ Пономарьова І. Етномовна ситуація серед греків українського Приазов'я // ЕІНЄ. – Вип.13. – К., 2002. – С. 59–62. Її ж. The Ethnic History of the Greeks of Mariupol': Problems and Prospects // Ethnic History of European Nations. – № 14. – К., 2003. – С. 90–94. Її ж. Відображення етнокультури греків Приазов'я в колекції Маріупольського краєзнавчого музею // ЕІНЄ. – Вип.15. – К., 2003. – С. 63–66. Її ж. Аналіз особливостей мовної ситуації при вивченні етнічної історії греків-румев Приазов'я // ЕІНЄ. – Вип.17. – К., 2004. – С. 39–46 та ін.
- ³⁵ Див.: Вісн. Київ. нац. ун-ту. Історія. Етнокультура сучасного Криму. – Вип. 67. – Київ, 2003. – 70 с.
- ³⁶ Гримич М.В. Матеріали наукової експедиції для вивчення етнічної історії та етнокультури населення Криму // Там само. – С. 27–49.
- ³⁷ Хоменко М.М., Гончаров О.П. Релігія і релігійність кримських татар та деякі тенденції їхнього відродження (за матеріалами польових досліджень) // Там само – С. 6–10; Вони ж. Усна історія кримсько-татарського народу ХХ століття (за матеріалами етнологічно-краєзнавчої експедиції) // Там само. – С. 60–66.
- ³⁸ Третяк К.О. Культурна архітектура кримських татар (за матеріалами етнологічної експедиції) // Там само. – С. 49–50.
- ³⁹ Пилипенко В.В. Відродження ювелірного мистецтва кримських татар // Там само. – С. 51–53.
- ⁴⁰ Розинка Н.О. Поховальна обрядовість кримських татар // Там само. – С. 54–60.
- ⁴¹ Умебаясі Масакі. Історія українського і кримського національного руху в працях японських дослідників // Там само. – С. 67–70.
- ⁴² Гасиджак Л.І. Сучасна обрядова традиція греків-урумів Приазов'я і кримських татар (порівняльна характеристика за матеріалами експедиції) // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – Вип. 74–76. – К., 2004. – С. 65–68; Гончаров О.П., Пилипенко В.В. Берегове: історія і сучасність // Там само. – С. 68–72 та ін.
- ⁴³ Мусієнко В., Пивовар С. Українська мова не ідол... З історії боротьби українського студентства проти русифікаторської політики царизму // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 13–21; Пивовар С. Труженики на пользу обрусення края... Русифікаторська політика царизму // Там само. – 1995. – № 5. – С. 58–72.
- ⁴⁴ Савченко Г. Польські військові формування як чинник розгортання українського руху в російській армії (березень – травень 1917 р.) // ЕІНЄ. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 85–89.
- ⁴⁵ Гусєв В.І., Пилипчук О.Г. Вказ. праця; Король В.Е., Кучер В.И. Бабий Яр – трагическая страница истории еврейского народа // Відродження. – 1993. – № 8. – С. 55–57.
- ⁴⁶ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1997. – 92 с.
- ⁴⁷ Сорока Ю. Етнічні українські землі першої половини 1950-х рр. в державній політиці СРСР і Польщі // ЕІНЄ. – Вип. 11. – К., 2001. – С. 78–81.
- ⁴⁸ Див.: Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення... – С. 131; Розовик Д.Ф. Становлення та розвиток культури національних меншин в Україні (1917 – 1920) рр.) // Вісн. Київ. ун-ту. Історія. – Вип. 45. – К., 1999. – С. 67–71 та ін.